

Oponentský posudek disertační práce Mgr. Lucie Vítkové
„Populační vývoj zemí po demografické revoluci“

Lucie Vítková si zvolila za téma své práce posouzení dlouhodobých tendencí v demografickém vývoji vyspělých zemí potom, co tyto země prošly demografickou revolucí. Šlo jí přitom zvláště o zodpovězení otázky, zda se úroveň reprodukce bude v těchto zemích dále vzájemně sblížovat (na nízké hladině porodnosti i úmrtnosti), či zda mezi zeměmi zůstanou i nadále rozdíly, dané odlišnými společenskými podmínkami, respektive, které oblasti reprodukce budou vnějšími podmínkami ovlivňovány nejvíce, neboť o jejich trvalém vlivu pochybovat nelze. Zvolené téma není v naší produkci příliš frekventované a není mu věnována přílišná pozornost ani v zahraničí, ačkoli se částečně živě diskutovalo a diskutuje v rámci debat o druhém demografickém přechodu. Je to ale téma aktuální; mezi studovanými zeměmi je i Česká republika, takže jde mimo jiné i o výzkum jejího postavení v rámci ostatních (demograficky) vyspělých zemí.

Práce je rozdělena v zásadě do dvou částí, pokud pomineme úvodní a závěrečné pasáže. První je věnována obecným otázkám, druhá konkrétní analýze trendů ve vývoji obyvatelstva vyspělých zemí. V první části je nejprve zařazena kapitola, v níž autorka představuje demografii jako vědu a zařazuje problematiku studia populačního vývoje a jeho vazeb s vývojem společenským do širšího rámce společenských věd. Dále zde značný prostor zaujímá problematika demografické teorie, a to diskuse k teorii demografické revoluce a druhého demografického přechodu. Autorka systematicky představuje názory na populační vývoj, jak se historicky vytvářely v řadách badatelů různého vědeckého zaměření, pokud se v rámci řešení závažných otázek svých disciplin potřebovali vyjádřit i k vývoji obyvatelstva (např. sociologové, ekonomové). Poměrně podrobně se věnuje zvláště problematice druhého demografického přechodu. Zde se netají s názorem, že se přiklání spíše k těm badatelům, kteří nepokládají změny ve vývoji obyvatelstva v některých vyspělých zemích od 60. let 20. století za zásadní a kteří upozorňují spíše na rysy obdobné vývoji předchozímu a odmítají probíhající změny pokládat za revoluční. Opírá se o literaturu domácí (zvláště Pavlíkovy studie), ale neopomíná ani zahraniční produkci (oporou jejích tvrzení jsou například názory Cliquetovy či Colemanovy). Z druhého tábora cituje názory jak tvůrců teorie druhého demografického přechodu (zvl. Lesthaegheho, van de Kaa), tak jejich následovníků u nás (Rabušic). Stranou nenechává ani dlouholeté polemiky týkající se toho, zda na změny v populačním vývoji východní Evropy měly větší vliv změny postojů, preferencí a hodnot lidí nebo makrosociální a strukturální. V této části autorka prokázala svou dobrou znalost příslušné odborné literatury.

V druhé části práce jsou popsány hlavní rysy populačního vývoje vyspělých zemí v letech 1950-2009. Tato část je uvedena diskusí názorů o tom, co je předělem mezi obdobím demografické revoluce a obdobím po demografické revoluci. Autorka vysvětluje, proč nakonec zvolila pevný rok 1950, i když si byla vědoma toho, že v některých studovaných zemích v té době ještě demografická revoluce ve skutečnosti ukončena nebyla. Následuje přehledně zpracovaný vývoj vybraných demograficky vyspělých zemí. Těchto zemí je 34 a autorka je rozdělila dle politického (a v tom i ekonomického) vývoje v poválečném období na tři skupiny: do první zařadila 11 zemí východní Evropy (všechny byly do konce 80. let 20. století součástí východního bloku), do druhé 4 země jižní Evropy a zbylých 19 zemí zahrnuje evropské země (západ a sever kontinentu), dále země s převahou obyvatelstva evropského

původu v zámoří a Japonskem. Z těchto 34 zemí měla na počátku pozorování největší počet obyvatel USA (158 milionů), zatímco nejmenší Island pouze 143 tisíce. Ačkoli poněkud nevyrovnané, odpovídá rozdělení do těchto skupin specifickým vývoje regionů (či typů) zemí, neboť na první pohled početně malá skupina zemí jižní Evropy prošla z mnoha hledisek vývojem značně specifickým (do značné míry to potvrdily i výsledky shlukové analýzy zařazené v jiné části práce).

Pro rozbor populačního vývoje zvolila autorka statistické metody a časové řady vybraných demografických ukazatelů zpracovává jednotným způsobem: počítá jednak bazické indexy, jednak řetězové indexy (dle dostupnosti dat od roku 1950 nebo 1960, po pěti či deseti letech, případně vychází z pětiletých průměrů). Zvolila základní ukazatele, jimiž se studuje vývoj počtu obyvatel, porodnosti a úmrtnosti, doplněné o ukazatele změn ve sňatečnosti, rozvodovosti, potratovosti a ve věkové struktuře. Tabeľovaná data výstižně komentuje, když průběžně upozorňuje na měnící se "polohu" zemí (vyšší či nižší tempo změny oproti jiným zemím, případně i zcela jiný trend). V závěru této části připojuje shlukovou analýzu spočtenou pro několik časových řezů, jimiž jednak dokládá vhodnost původní úvahy o rozdělení zemí dle jejich polohy a politického vývoje, jednak v předchozím textu uváděné odlišné trajektorie některých zemí. To, že jí na vypovídací hodnotě shlukové analýzy záleželo, naznačuje i to, že volila různé varianty časových řezů, aby tak minimalizovala vliv náhodných výkyvů.

Samostatnou kapitolu této části tvoří kapitola čtvrtá, v níž autorka odpovídá na hlavní otázku, kterou si položila v úvodu, a to, zda se úroveň reprodukce v demograficky vyspělých zemích sblíží či nikoli. Použila klasické statistické metody rozčlenění souborů do skupin a výpočtu aritmetického průměru, variačního rozpětí, směrodatné odchylky a variačního koeficientu, který počítá ve dvou variantách (k aritmetickému průměru vztahuje v prvním případě směrodatnou odchylku, ve druhém variační rozpětí). Tímto způsobem zpracovává časové řady všech ukazatelů, které shromáždila a analyzovala výše (vždy po pěti letech); u těch ukazatelů, které nebylo možno získat pro všechny země, vždy uvádí, pro kolik zemí data chyběla, aby tak upozornila na případné rozdíly ve vypovídací schopnosti předkládaných dat. Stejně jako v předchozí části, i tady zjišťuje, že vnější podmínky v některých případech natolik ovlivnily populační vývoj jednotlivých zemí, že se předpokládaný trend k homogenizaci zatím vždy neprojevuje. Data naopak dokládají vysokou míru heterogenity na počátku sledovaného období (danou v první řadě tím, že v některých zemích demografická revoluce teprve končila), a následně rostoucí heterogenitu v důsledku odlišného společenského vývoje. Přitom je významné zjištění, že nejvíce jsou si dnes blízké země, pokud jde o úroveň plodnosti či kojenecké úmrtnosti, což vysvětluje tím, že úroveň plodnosti reaguje v období pod demografické revoluci rychleji na aktuální společenské podmínky a totéž se týká i kojenecké úmrtnosti), zatímco z hlediska úrovně úmrtnosti (měřené nadějí dožití při narození) jsou si země naopak vzdálenější než tomu bylo v 60.-80. letech 20. století, což lze ale opět vysvětlit: v tomto případě tím, že zdravotní stav celé populace v sobě nese mnohem déle vliv společenských podmínek a hůře se mění (k lepšímu). V těchto výsledcích zároveň ale vidí podporu teze, že druhý demografický přechod respektive změny, k nimž došlo v zemích východní Evropy od 90. let (a které ne všichni za druhý demografický přechod považují), jsou pouze variantou, nikoli novou fází populačního vývoje demograficky vyspělých zemí.

Autorka zpracovala téma, které si zvolila, velmi pečlivě. Interpretace získaných poznatků je na výši; vzhledem k rozsahu práce (celkem 237 stran) je jasné, že se snažila o pokud možno stručný text, proto se příliš nezabývala detaily, což většinou není na závadu. Pouze v oddíle o migračním saldu by stálo za úvahu doplnění o tocích migrací, které souvisejí se změnou atraktivity (či změnou migrační politiky) jednotlivých zemí (respektive jejich skupin); a také to souvisí s vývojem v ostatních částech světa. Je sice pravda, že se autorka celkovým početním růstem obyvatelstva studovaných zemí dále blíže nezabývá - studuje úroveň reprodukce - ale studované země jsou vývojem v jiných částech světa trvale ovlivňovány; odkaz na to v práci chybí. Stejně jako odkazuje na měnící se společenské (ekonomické i sociální podmínky), bylo by asi vhodné upozornit i na měnící se etnickou skladbu některých vyspělých zemí, která může rovněž ovlivňovat úroveň jejich reprodukce.

Jinak považuji výsledky práce za cenné. Práce sice prokázala spíše přetrvávající heterogenitu populačního vývoje vyspělých zemí, doložila ale, že tato heterogenita pramení z rozdílů ekonomických a sociálních podmínek obyvatelstva těchto zemí; Kromě toho lze v tomto vývoji nalézt také prvky nastupující homogenizace; a lze předpokládat, že v případě menších rozdílů sociálních budou možné i menší rozdíly v reprodukci obyvatelstva. Tak lze také pohlížet i na postavení České republiky v rámci studovaných zemí, neboť to se zajímavě měnilo (právě s ohledem na její vývoj společenský).

Práce je ve svém výsledku konsistentní. Je logicky strukturovaná, každá kapitola obsahuje shrnutí hlavních výsledků. Závěrečná shrnutí odpovídají výsledkům analýzy, zároveň z nich lze odpovědět na v úvodu vyslovené otázky. Stěžejním cílem práce Lucie Vítkové bylo studovat, zda se odráží vliv společenských podmínek v reprodukčním chování zemí, které již prošly demografickou revolucí. A třebaže v práci nejsou studovány tyto vlivy konkrétně, výsledky prokázaly jejich nesporný význam.

Práce je napsána po jazykové stránce velmi dobře, má velmi pěknou grafickou úpravu. Obsahuje všechny požadované náležitosti (včetně abstraktů, obsahu, seznamů tabulek, obrázků a seznamu použité literatury, úvodu a závěru). Do textu bylo zařazeno celkem 61 tabulek (z toho 56 do textu, posledních pět do přílohy) a 26 obrázků, z větší části grafů. Grafické provedení tabulek i obrázků odpovídá požadavkům na ně kladeným. Autorka se ale snažila, aby i z tabulek bylo možno vyčíst také širší sdělení, a proto barevně podbarvila některá políčka či použila různých barev písma; volila přitom vždy takový klíč, aby zachytila údaje např. blízké úrovně. Poněkud horší úroveň má seznam literatury, kde zůstaly neopravené překlepy (vadí zvláště u Arièse a Vallina).

Přes uvedené výtky, které ale nejsou zásadního charakteru, práce Mgr. Lucie Vítkové „Populační vývoj zemí po demografické revoluci“ splňuje dle mého názoru nároky kladené na disertační práce, doporučuji ji k obhajobě.

V Praze dne 7. září 2011

Doc. RNDr. Ludmila Fialová, CSc.
katedra demografie a geodemografie
Přírodovědecká fakulta UK, Praha